

Samanta Kowalska

ODPOWIEDZIALNOŚĆ PAŃSTWA W KONTEKŚCIE FUNKCJONOWANIA EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA W STRASBURGU

Współcześnie w krajowych porządkach prawnych istnieją instrumenty ochrony praw i wolności człowieka. Niestety, zdarza się też, że z różnych powodów ochrona ta może być nieskuteczna lub nieefektywna. Ludzie poszukują wówczas sprawiedliwości w międzynarodowych organach ochrony *the human rights*. Kontrola prawno-międzynarodowa może wykazać bądź zdemaskować naruszenia lub nieprawidłowości zachodzące w tej dziedzinie. Wówczas wyłania się ważne pytanie o prawną odpowiedzialność organów władzy państwowej. Z drugiej strony taka kontrola może podnieść świadomość oraz zwiększyć stopień przestrzegania praw człowieka na płaszczyźnie krajowej. Z racji usytuowania terytorialnego, niniejsze rozważania będą dotyczyć prawnej odpowiedzialności państwa w kontekście funkcjonowania Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ang. *European Court of Human Rights*; fr. *Cour Européenne de Droits de l'Homme*; dalej: ETPC) w Strasburgu.

Podstawą orzekania w ETPC jest podpisana w Rzymie na początku lat 50. XX w. Europejska Konwencja Praw Człowieka (dalej: KE lub Konwencja Europejska)¹. Ów akt prawny nabrał mocy we wrześniu 1953 r. Konwencja otwarta jest

¹ Pełna nazwa: Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (*Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*). Postanowienia KE rozwija i rozszerza przyjęta

dla krajów członkowskich Rady Europy (RE). Rzeczpospolita Polska w skład RE wchodzi od 1991 r. (listopad). Polska ratyfikowała KE w 1993 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

Na kartach Konwencji Europejskiej widnieje m.in. prawo do życia (*right to life*) [art. 2]; zakaz tortur (*prohibition of torture*) [art. 3]; zakaz niewolnictwa i pracy przymusowej (*prohibition of slavery and forced labour*) [art. 4]; prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego (*right to liberty and security*) [art. 5]; prawo do rzetelnego procesu sądowego (*right to a fair trial*) [art. 6]; zakaz karania bez podstawy prawnej/zakaz retroaktywności (*no punishment without law*) [art. 7]; prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego (*right to respect for private and family life*) [art. 8]; wolność myśli, sumienia i wyznania (*freedom of thought, conscience and religion*) [art. 9]; wolność wyrażania opinii/swoboda wypowiedzi (*freedom of expression*) [art. 10]; prawo do skutecznego środka odwoławczego (*right to an effective remedy*) [art. 13]; zakaz dyskryminacji (*prohibition of discrimination*) [art. 14]; zakaz nadużycia praw (*prohibition of abuse of rights*) [art. 17]. Problemem jest jednak ich praktyczna implementacja oraz realizacja.

Na przestrzeni lat KE rozbudowywano o Protokoły Dodatkowe (oddzielne unormowania traktatowe), m.in. o Protokół I², który stanowi o prawie do poszanowania mienia. Na podstawie Protokołu IV³ zakazano pozbawiania wolności za niewykonanie zobowiązania umownego/długu (art. 1); zagwarantowano prawo do swobodnego poruszania się (art. 2); zabroniono wydalania obywateli z terytorium państwa, którego posiada się obywatelstwo (art. 3). Natomiast mocą art. 1 Protokołu VI⁴ zniesiono karę śmierci. Z kolei w Protokole VII⁵ zawarto regulację w sprawie gwarancji proceduralnych dotyczących wydalania cudzoziemców (art. 1); zagwarantowano prawo do odwołania się w sprawach karnych (art. 2) oraz do odszkodowania za bezprawne skazanie (art. 3); zakazano ponownego sądenia lub karania (art. 4); wskazano, że małżonkowie mają równe prawa i obowiązki (art. 5). W przypadku Protokołów Dodatkowych rodzi się podobne pytanie, jak przy KE, tzn. w jakim stopniu to, co zapisano na papierze, jest realizowane w praktyce.

Nadanie mocy obowiązującej KE, zgodnie z art. 59 ust. 2, zapewniało złożenie dziesięciu dokumentów ratyfikacyjnych. Po ich otrzymaniu Sekretarz Generalny Rady Europy notyfikował członkom RE wejście Konwencji Europejskiej

w Nicei (2000 r.) Karta Praw Podstawowych (Fundamentalnych) Unii Europejskiej (*Charter of Fundamental Rights of the European Union*).

² Protokół I do KE, podpisany 20 marca 1952 r. w Paryżu. Ratyfikowany przez Polskę (Dz.U. z 1995 r. Nr 36, poz. 175).

³ Protokół IV do KE, podpisany 16 września 1963 r. w Strasburgu (Dz.U. z 1995 r. Nr 36, poz. 175).

⁴ Protokół VI do KE, podpisany 28 kwietnia 1983 r. w Strasburgu (Dz.U. z 2000 r. Nr 48, poz. 549).

⁵ Protokół VII do KE, podpisany 22 listopada 1984 r. w Strasburgu (Dz.U. z 2003 r. Nr 42, poz. 364).

w życie. W odniesieniu do każdego późniejszego sygnatariusza wchodzi ona w życie z datą złożenia tychże dokumentów (art. 59 ust. 3 KE). Po ratyfikowaniu państwo nie może wypowiedzieć Konwencji nie wcześniej niż po upływie pięciu lat od daty podpisania z zachowaniem sześciomiesięcznego wypowiedzenia (art. 58 ust. 1 KE). Ów fakt podawany jest do publicznej wiadomości. Trzeba pamiętać, że kraj, który traci członkostwo w Radzie Europy, przestaje być jednocześnie stroną Konwencji Europejskiej, a co za tym idzie – nie może już powoływać się na uprawnienia wynikające z tego tytułu (art. 58 ust. 3 KE). Niemniej wypowiedzenie nie zwalnia zainteresowanego państwa od zobowiązań konwencyjnych, podjętych zanim wypowiedzenie się skutecznio (art. 58 ust. 2 KE).

W czasach współczesnych przystępowanie do związków państw czy organizacji międzynarodowych jest „racjonalną dziejową koniecznością”, albowiem dzięki temu dane państwo może pozostać „aktorem” oraz zapewnić sobie w miarę ustabilizowaną pozycję na arenie międzynarodowej.

W Trybunale strasburskim zasiadają sędziowie wybierani zasadniczo na okres 6 lat⁶ w liczbie równej państwom-sygnatariuszom. Sędziowie powinni odznaczać się najwyższym poziomem moralnym (art. 20 w związku z art. 23 ust. 1 KE). Zwłaszcza, że jak stanowi Konwencja Europejska – działają we własnym imieniu (art. 21 ust. 2 KE). Od 2002 r. stanowisko sędziego w ETPC sprawuje wybitny polski prawnik konstytucjonalista, były sędzia Trybunału Konstytucyjnego prof. Lech Garlicki. Niemniej art. 21 ust. 1 KE może nasuwać pewne wątpliwości, gdyż na jego podstawie sędziowie „muszą albo posiadać kwalifikacje do sprawowania wysokiego urzędu sędziowskiego, albo być prawnikami o uznanej kompetencji” („must either possess the qualifications required for appointment to high judicial office or be jurisconsults of recognised competence”). Oznacza to, że na stanowisko sędziego w Europejskim Trybunale Praw Człowieka w Strasburgu może zostać powołana osoba niekoniecznie o kompetencjach sędziowskich w świetle prawa krajowego⁷, na przykład adwokat⁸. Skoro jednak art. 22 ust. 1 KE stanowi, że sędziów wybiera Zgromadzenie Parlamentarne w odniesieniu do każdego państwa-strony większością głosów z listy trzech kandydatów przedstawionych przez dany kraj – już na gruncie krajowym powinno się przeprowadzić rzetelną, niebudzącą wątpliwości selekcję kandydatów.

Według art. 4 Regulaminu Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: reg. ETPC), sędziowie podczas swojej kadencji nie mogą prowadzić żadnej działalności politycznej, administracyjnej lub zawodowej, niedającej się pogodzić z niezawisłością, bezstronnością oraz z wymogami piastowania urzędu. W dalszej części tego przepisu zaznaczono, że o każdym dodatkowym zajęciu

⁶ Por. art. 23 ust. 3, 5–7 oraz art. 24 KE.

⁷ Zob. szerz. polską ustawę z 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. z 2009 r. Nr 26, poz. 156 z późn. zm.).

⁸ Zob. szerz. polską ustawę z 26 maja 1982 r. Prawo o adwokaturze (Dz.U. z 2009 r. Nr 37, poz. 286 z późn. zm.).

sędzia zobligowany jest powiadomić prezesa ETPC. Wszystkie kwestie wynikające z różnicy zdań między prezesem ETPC a zainteresowanym sędzią rozstrzyga Zgromadzenie Plenarne Trybunału strasburskiego (art. 4 *in fine* reg. ETPC)⁹.

Polska ustawa z 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. z 2009 r. Nr 26, poz. 156 z późn. zm.) przewiduje w tym względzie szerszą wykładnię:

§ 1. Sędzia nie może podejmować dodatkowego zatrudnienia, z wyjątkiem zatrudnienia na stanowisku dydaktycznym, naukowo-dydaktycznym lub naukowym w łącznym wymiarze nieprzekraczającym pełnego wymiaru czasu pracy pracowników zatrudnionych na tych stanowiskach, jeżeli wykonywanie tego zatrudnienia nie przeszkadza w pełnieniu obowiązków sędziego. § 2. Sędziemu nie wolno także podejmować innego zajęcia ani sposobu zarobkowania, które przeszkadzałoby w pełnieniu obowiązków sędziego, mogło osłabiać zaufanie do jego bezstronności lub przynieść ujmę godności urzędu sędziego. § 3. Sędzia nie może: 1) być członkiem zarządu, rady nadzorczej lub komisji rewizyjnej spółki prawa handlowego, 2) być członkiem zarządu, rady nadzorczej lub komisji rewizyjnej spółdzielni, 3) być członkiem zarządu fundacji prowadzącej działalność gospodarczą, 4) posiadać w spółce prawa handlowego więcej niż 10% akcji lub udziały przedstawiające więcej niż 10% kapitału zakładowego, 5) prowadzić działalności gospodarczej na własny rachunek lub wspólnie z innymi osobami, a także zarządzać taką działalnością lub być przedstawicielem bądź pełnomocnikiem w prowadzeniu takiej działalności. § 4. O zamiarze podjęcia dodatkowego zatrudnienia, o którym mowa w § 1, a także o podjęciu innego zajęcia lub sposobu zarobkowania, sędzia sądu apelacyjnego oraz sędzia sądu okręgowego zawiadamia prezesa właściwego sądu, a prezesi tych sądów – ministra sprawiedliwości. Sędzia sądu rejonowego kieruje zawiadomienie, o którym mowa w zdaniu pierwszym, do prezesa właściwego sądu okręgowego [...]. § 6. Jeżeli prezes sądu sprzeciwił się podjęciu przez sędziego dodatkowego zatrudnienia lub zajęcia, o których mowa w § 4, sprawę, na wniosek sędziego, rozstrzyga kolegium właściwego sądu (art. 86).

Kolejna kwestia mówi, że sędziowie ani dziennikarze nie powinni z góry przyjmować, iż oskarżony jest winny zanim nie zapadnie prawomocny wyrok. Ponieważ przedwczesne ferowanie wyroków jest sprzeczne z istotą domniemania niewinności – jedną z fundamentalnych zasad współczesnego *the international law*¹⁰.

Na mocy art. 41 ust. 1 Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483; dalej: Konstytucja RP) każdemu zapewnia się nietykalność osobistą i wolność osobistą; pozbawienie lub ograniczenie wolności może nastąpić tylko na zasadach i w trybie określonym w ustawie. Wyklucza się więc ograniczanie wolności jednostki na innych niż ustawowe podstawach prawnych¹¹.

⁹ Por. art. 21 ust. 3 KE. Wskazany w tym przypisie artykuł Konwencji Europejskiej jest sformułowany wąsko. Poruszone w nim zagadnienia rozszerza art. 4 Regulaminu Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu.

¹⁰ Szerzej: S. Kowalska, *Wolność słowa w kontekście dziennikarzy i polityków*, [w:] *Za kulisami spektaklu. Medialne wizerunki polityki*, red. M. Sokołowski, Toruń 2009, s. 229–240.

¹¹ W literaturze przedmiotu określa się to mianem „zasady wyłączności ustawy”, np. E. Ochendowski, *Prawo administracyjne – część ogólna*, Toruń 2000, s. 81. Zob. także: Z. Radwański, *Prawo cywilne*, Warszawa 1999, s. 33; A. Marek, *Prawo karne*, Warszawa 2001, s. 56–58.

Według Konwencji Europejskiej zatrzymanie i aresztowanie powinno być również „zgodne z prawem” (m.in. D.G. v. Irlandia, 2002 r.¹²; Nowicka v. Polska, 2002 r.) i wyłącznie „w celu postawienia przed właściwym organem” (*before the competent legal authority*), jeżeli „istnieje uzasadnione podejrzenie popełnienia czynu zagrożonego karą lub jeśli jest to konieczne w celu zapobieżenia popełnienia takiego czynu lub uniemożliwienia ucieczki po jego dokonaniu” (m.in. Berliński v. Polska, 2001 r.; Erkaló v. Holandia, 1998 r.; K.-F. v. Niemcy, 1997 r.). Na gruncie orzecznictwa strasburskiego dany organ, aby spełniał kryteria „właściwego sądu”, musi odznaczać się niezależnością, niezawisłością i bezstronnością (np. Brincat v. Włochy, 1992 r.; Buscemi v. Włochy, 1999 r.; Fey v. Austria, 1993 r.; Incal v. Turcja, 1998 r.; Kampanis v. Grecja, 1995 r.; Thomann v. Szwajcaria, 1996 r.; Vodenicarov v. Słowacja, 2000 r.). Pod to pojęcie nie kwalifikuje się jednak urzędnik administracyjny, policjant, ani prokurator¹³.

Następną ważną regulację w rozstrzyganiu sporów państwo – jednostka, zawiera art. 78 Konstytucji RP: „Każda ze stron ma prawo do zaskarżenia orzeczeń i decyzji wydanych w pierwszej instancji. Wyjątki od tej zasady oraz tryb zaskarżania określa ustawa”. Prawo do skutecznego środka odwoławczego jest jedną z ważkich wartości państwa prawnego.

Podobnie Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu uwypukla fakt, że detencjom powinny towarzyszyć na poziomie krajowym odpowiednie i nieiluzoryczne mechanizmy implementacyjno-kontrolne (m.in. Aksoy v. Turcja, 1999 r.; Benham v. Wielka Brytania, 1996 r.; Niedbała v. Polska, 2000 r.; Nikolova v. Bułgaria, 1999 r.; Syrkin v. Rosja, 1999 r.; Tsirlis, Kouloumpas i Georgiadis v. Grecja, 1996 r.)¹⁴. Szerzej to zagadnienie reguluje np. zalecenie Komitetu Ministrów RE z 12 maja 2004 r. w sprawie ulepszenia krajowych środków prawnych (odwoławczych) [Rec (2004)]. Wynika z tego, że ETPC kładzie nacisk na to, żeby środki odwoławcze były nie tylko zagwarantowane, ale także, aby skłaniały do systematycznego analizowania oraz ulepszania *the national law*. W kontekście odpowiedzialności państwa nabiera to szczególnego znaczenia.

ETPC podkreślił ponadto, że nie godzi się, aby w razie niemożności obrony swoich praw na gruncie krajowym władze państwowe dowiedziawszy się, iż osoba przesładowana zamierza się odwołać do Strasburga – zastraszają lub, co gorsza, stosowały w stosunku do niej tortury lub inne formy przemocy fizycznej i psychicznej (m.in. Akkoc v. Turcja, 2000 r.; Syrkin v. Rosja, 1999 r.).

Wracając do rozważań o Trybunale strasburskim, regulamin jest aktem wewnętrznym, zwykle rozszerza postanowienia organizacyjno-strukturalne do-

¹² W nawiasie przytoczono wybrane wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu.

¹³ Szerzej: S. Kowalska, *Prawa człowieka a terror i terroryzm*, Kalisz 2008, s. 112 i nast.

¹⁴ W Konwencji Europejskiej reguluje to art. 13: „Każdy, kogo prawa i wolności zawarte w niniejszej Konwencji zostały naruszone, ma prawo do skutecznego środka odwoławczego do właściwego organu państwowego także wówczas, gdy naruszenia dokonały osoby wykonujące swoje funkcje urzędowe”. Zob.: Z. Mataga, *Effectiveness of Domestic Remedies under the European Convention on Human Rights (Article 13)*, Budapest 2002.

tyczące Trybunału strasburskiego, które w KE są sformułowane w sposób bardziej zwięzły. Regulamin ETPC nie powinien jednak naruszać istoty i przesłania samej KE. Tym bardziej, że Konwencja Europejska w art. 19 stanowi:

W celu zapewnienia przestrzegania zobowiązań wynikających dla Wysokich Układających się Stron z Konwencji i jej protokołów tworzy się Europejski Trybunał Praw Człowieka.

Zachodzi więc ścisły związek pomiędzy KE a funkcjonowaniem ETPC w Strasburgu. Powyżej była wzmianka o „Zgromadzeniu Plenarnym”. Przez ów termin należy rozumieć Europejski Trybunał Praw Człowieka obradujący w pełnym składzie (art. 1b reg. ETPC). To właśnie do Zgromadzenia Plenarnego należy np. uchwalanie regulaminu Trybunału strasburskiego¹⁵. Wypada więc poznać choć w zarysie zasady, jak i samo postępowanie przed ETPC w Strasburgu.

Aby móc brać udział w pracach i występować przed Trybunałem strasburskim, należy władać językiem angielskim lub francuskim. Wymienione języki są językami oficjalnymi w ETPC. Warto dodać, że prezes Izby Trybunału¹⁶ może wyrazić zgodę na posługiwanie się w celu sporządzania korespondencji i pism procesowych – językiem państwa-sygnatariusza. Pisma te należy jednak przetłumaczyć na jeden z języków oficjalnych; koszty obciążają wówczas to państwo. Inna byłaby sprawa, gdyby okazało się, że wszyscy świadkowie, biegli oraz inne osoby stawiające się przed ETPC, nie znają języka angielskiego lub francuskiego – wtedy zgodnie z art. 34 ust. 6 reg. ETPC:

moga posługiwać się językiem ojczystym, jeżeli nie władają w odpowiednim stopniu żadnym z dwóch języków oficjalnych. W takim wypadku kanclerz odpowiada za zapewnienie tłumaczenia ustnego lub pisemnego.

Adwokat¹⁷ lub inna osoba dopuszczona przez prezesa Izby do występowania w charakterze pełnomocnika strony, powinna zasadniczo także znać jeden z języków obowiązujących w Trybunale strasburskim w stopniu pozwalającym na samodzielną konwersację. Podobny postulat dotyczy skarżącego, jeżeli zda się wyłącznie na siebie.

Do ETPC można przedkładać zarówno skargi międzypaństwowe (*inter-state cases*), jak i indywidualne (*individual applications*). Pierwsza z nich dotyczy sytuacji, w której państwo-strona podnosi, że inny kraj-sygnatariusz naruszył postanowienia Konwencji Europejskiej lub Protokołów Dodatkowych (art. 33

¹⁵ Podstawa prawna: art. 26d KE.

¹⁶ Termin „prezes Izby Trybunału” odnosi się do sędziego przewodzącego określonej Izbie. Z kolei pojęcie „Izby” stosuje się do Izby, w której zasiada 7 sędziów (art. 1e reg. ETPC).

¹⁷ Adwokatem występującym przed ETPC w danej sprawie może być osoba spełniająca warunki wykonywania zawodu adwokata na gruncie prawa państwa-strony KE i mająca w nim miejsce stałego zamieszkania. Szerzej o regulacji prawa polskiego w tym zakresie: art. 65–95 ustawy z 26 maja 1982 r. Prawo o adwokaturze (Dz.U. z 2009 r. Nr 37, poz. 286 z późn. zm.). Zob. także: S. Kowalska, *Wykonywanie wolnych zawodów w Unii Europejskiej na przykładzie zawodu adwokata*, [w:] *Studia pedagogiczno-artystyczne*, red. M. Walczak, t. 4, Poznań–Kalisz 2004, s. 318–331.

KE)¹⁸. Ten rodzaj skargi dotyczy więc relacji państwo–państwo. Niekiedy apele na forum międzynarodowym przeciw łamaniu praw człowieka w danym kraju nie odnoszą pożądanego rezultatu. Wówczas pewną pomocą może okazać się *inter-state cases* złożona przez jedno lub kilka państw przeciwko państwu dopuszczającemu się naruszeń. Obecnie w wielu krajach europejskich niepokojąco narastają skrajnie ideologiczne postawy homofobiczne. Niestety, można to zaobserwować nie tylko w pewnych kręgach społecznych, ale i u osób sprawujących władzę.

Na co dzień kwestia odpowiedzialności państwa wyłania się w szczególności w sferze wertykalnej. Dlatego dalsze rozważania, będą dotyczyć skargi indywidualnej. Skargę indywidualną mogą składać osoby, organizacje pozarządowe lub grupy jednostek, które uważają, że stały się ofiarą naruszenia przez państwo-stronę praw zawartych w KE lub Protokołach Dodatkowych do niej (art. 34 KE). Należy jednak podkreślić, że obowiązuje ustalony formularz skargi. Zgodnie z art. 47 reg. ETPC w *individual application* powinno się znaleźć wskazanie: a) imienia i nazwiska, daty urodzenia, narodowości, płci, zawodu oraz miejsca zamieszkania skarżącego; b) imienia i nazwiska, zawodu i miejsca zamieszkania pełnomocnika, jeżeli bierze udział; c) nazwy państwa-strony lub stron, przeciwko którym składa jest skarga; d) wyczerpującego stwierdzenia faktów; e) wyczerpującego stwierdzenia domniemanego naruszeń KE wraz ze stosownym uzasadnieniem; f) wyczerpującego stwierdzenia spełnienia kryteriów dopuszczalności skargi; g) przedmiotu skargi oraz ogólnego przedstawienia roszczeń o słuszne zadośćuczynienia. Do skargi należy załączyć kopie wszelkich istotnych dokumentów, w tym orzeczenia sądów krajowych¹⁹. W postępowaniu przed Trybunałem z reguły obowiązuje zasada publicznego dostępu do informacji. Jednakże skarżący może w wyjątkowych i uzasadnionych wypadkach wystąpić o zachowanie anonimowości. Nasuwa się pytanie, co rozumie się pod określeniem „data przedstawienia skargi”. Na ogół jest to data otrzymania przez ETPC pierwszego listu w sprawie (art. 47 ust. 5 reg. ETPC). Skarżący musi się jednak liczyć z tym, że ETPC za tą datę może uznać zupełnie inny dzień²⁰.

Z art. 35 KE można wysublimować następujące warunki dopuszczalności skargi: a) wykorzystanie krajowych środków odwoławczych, chyba że jest to niemożliwe, nieskuteczne, nieefektywne lub niezgodne z powszechnie uznanymi zasadami prawa międzynarodowego (np. zbrodnie przeciwko ludzkości, rządy terroru); b) wpłynięcie skargi w ciągu 6 miesięcy od wydania i doręczenia ostatecznej decyzji krajowej wraz z uzasadnieniem, chyba że łamanie KE odznacza się ciągłością (*continuing situation*)²¹; c) skarga nie jest anonimowa, ponieważ

¹⁸ Szerzej o wymaganej treści skargi międzypaństwowej: art. 46 reg. ETPC.

¹⁹ Szerz. art. 47 ust. 2 reg. ETPC.

²⁰ Podstawa prawna: art. 47 ust. 5 reg. ETPC.

²¹ Od wymogu zachowania terminu 6 miesięcy można odstąpić także w wypadku, np. podeszłego wieku skarżącego, ciężkiego stanu zdrowia, braku środków utrzymania, realnej groźby odwetu ze strony ośrodków rządowych, jak i pozarządowych, wprowadzenia w błąd przez przedstawicieli państwa lub pełnomocnika.

ofiarą można stać się nie tylko bezpośrednio, ale również pośrednio (np. rodzice uwięzionego w więzieniu syna) i potencjalnie (np. ciężko chory człowiek odwołujący się od decyzji wydanej na podstawie mało klarownych przepisów prawa medycznego); d) skarga nie jest sprzeczna z KE i Protokołami Dodatkowymi; e) skarga nie jest nieuzasadniona; f) wniesienie skargi będzie uzasadnionym nadużyciem prawa do skargi – pod tą przesłankę kwalifikuje się np. używanie wulgaryzmów przez skarżącego w stosunku do przedstawicieli władzy krajowej i sędziów ETPC (składanie fałszywych wyjaśnień lub dokumentów) uprzednie rozpatrzenie sprawy przez inny międzynarodowy organ ochrony praw człowieka, np. Komitet Praw Człowieka (*Human Rights Committee*) w Genewie; g) skarga co do istoty jest identyczna ze sprawą, którą Trybunał strasburski już się zajmował (art. 35 ust. 1–3 KE)²². Trzeba także pamiętać o tym, że uznanie skargi za niedopuszczalną może zapaść w każdej fazie postępowania (*a tout moment de la procédure*), toczącego się przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka w Strasburgu (art. 35 ust. 4 KE).

Zgodnie z art. 38 KE Trybunał strasburski, jeżeli uzna skargę za dopuszczalną: a) kontynuuje rozpoznawanie sprawy z udziałem przedstawicieli stron i jeżeli zachodzi potrzeba, wdraża dochodzenie, państwa powinny udzielić wtedy wszelkich niezbędnych ułatwień; b) pozostaje do dyspozycji zainteresowanych stron w celu polubownego załatwienia sprawy (postępowanie ma wówczas charakter poufny). Rozszerzając wywód z podpunktu „b” należy dodać, że negocjacje w sprawie polubownego załatwienia sprawy nie rzutują na przebieg postępowania spornego/merytorycznego (art. 62 ust. 2 reg. ETPC). Natomiast dojsię do polubownego konsensusu powoduje skreślenie skargi z listy spraw²³.

Ponadto skreślenie skargi może nastąpić, jeżeli skarżący wycofa się z jej podtrzymywania; rozstrzygnięto już spór; dalsze rozpoznawanie skargi jest nieuzasadnione (art. 37 ust. 1 KE)²⁴. Jeżeli jednak wymaga tego poszanowanie praw człowieka, nie można tego uczynić (*toutefois, la Cour poursuit l'examen de la requête si le respect des droits de l'homme garantis par la Convention et ses Protocoles l'exige*) (art. 37 ust. 1 *in fine* KE).

Trzeba podkreślić, że skargę do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wnosi się „wyłącznie przeciwko państwu na ustanowione akty prawne”²⁵. Aby móc złożyć skargę do ETPC, podjęte na podstawie tych aktów – działanie lub zaniechanie organów władzy państwowej – powinno spowodować negatywne konsekwencje w sferze praw i wolności jednostki chronionych przez KE i jej Protokoły Dodatkowe. Tak więc, w kontekście funkcjonowania Europejskiego

²² Na temat kompetencji Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu: A. Redelbach, *Sądy a ochrona praw człowieka*, Toruń 1999, s. 370–372. Szerzej o procedurze i rozstrzyganiu spraw przez ETPC tegoż autora: *Prawa naturalne. Prawa człowieka. Wymiar sprawiedliwości. Polacy wobec Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Toruń 2000, s. 375–405.

²³ Podstawa prawna: art. 39 KE. Zob. także art. 62 ust. 3 reg. ETPC.

²⁴ Zob. art. 44 reg. ETPC.

²⁵ A. Redelbach, *Sądy a ochrona praw człowieka...*, s. 368.

Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu odpowiedzialność państwa powstaje, gdy: a) zostały naruszone prawa i wolności zagwarantowane w KE i Protokołach Dodatkowych; b) w wyniku tego jednostka doznała szkody oraz c) zawiązał się spór państwo–jednostka. W ETPC dotychczas bardziej wykrystalizowanym modelem odpowiedzialności państwa jest model oparty na zasadzie ryzyka (*responsibility*²⁶ – ów rodzaj odpowiedzialności obejmuje czyny zakazane przez prawo międzynarodowe).

Państwa-strony zobowiązały się do zapewnienia osobom podlegającym ich jurysdykcji – praw i wolności, o których stanowi się w Konwencji Europejskiej. Żadnego z postanowień Konwencji nie powinno się jednak interpretować w sposób ograniczający lub wyłączający prawa i wolności człowieka zagwarantowane w innym niż KE akcie prawnym²⁷. Warto dodać, że pod ów zapis kwalifikują się zarówno źródła prawa powszechnie obowiązującego w danym państwie, jak i źródła prawa międzynarodowego. W przypadku umowy międzynarodowej państwo musi najpierw przystąpić do danego *treaty*, czyli stać się jej sygnatariuszem.

Co prawda państwa-sygnatariusze mają prawo uchylecia się od stosowania zobowiązań konwencyjnych w razie wojny lub innego niebezpieczeństwa publicznego zagrażającego życiu narodu, aczkolwiek jest tak tylko w granicach ściśle określonych Konwencją Europejską, Protokołami Dodatkowymi do niej oraz zasadami i zobowiązaniami prawa międzynarodowego (*the international law*). Ponadto musi to być uzasadnione wymogami oraz kontekstem sytuacji (art. 15 ust. 1 KE). Wyjątkiem są zobowiązania, o których mowa w art. 2, 3, 4 i 7 Konwencji Europejskiej (podstawa prawna: art. 15 ust. 2 KE)²⁸.

Nie sposób pominąć, że artykuł 1 KE został zatytułowany: „Obligation to respect human rights”. Co więcej, użyto w nim zwrotu „everyone”, co wskazuje, że podmiotem powyższego przepisu jest każdy człowiek bez względu na obywatelstwo. Na podstawie art. 14 KE można wyciągnąć wniosek, że nie tylko obywatelstwo lub jego brak, ale także i inne czynniki różnicujące, nie powinny być przeszkodą w respektowaniu praw człowieka.

W sytuacjach, w których istnieje uzasadnione podejrzenie, że w danym państwie będzie dochodziło do dalszych naruszeń praw człowieka, ETPC może z urzędu lub na wniosek jednej ze stron lub nawet innej zainteresowanej strony – nałożyć na strony postępowania obowiązek zastosowania środka tymczasowego (art. 39 reg. ETPC). Przykładowo, jako nieludzkie i poniżające traktowanie ETPC zakwalifikował decyzję o deportowaniu do kraju, o którym władze wiedziały, że dana osoba będzie tam narażona na realne niebezpieczeństwo prześladowań lub,

²⁶ Wyróżnia się także model *liability*, w skład którego wchodzi czyny niezakazane przez prawo międzynarodowe. Szerzej o odpowiedzialności państwa w ujęciu kontynentalnym: C. Mik, *Koncepcja normatywna europejskiego prawa praw człowieka*, Toruń 1994, rozdz. 4.

²⁷ Podstawa prawna: art. 53 KE.

²⁸ Por. art. 17 KE.

co gorsza, utratę zdrowia lub życia, np. w wyniku tortur, skazania lub wykonania wyroku śmierci (m.in. *Affaire D. C. Royaume-Uni v. Wielka Brytania*, 1997 r.; *Jabari v. Turcja*, 2000 r.; *S.C.C. v. Szwecja*, 2000 r.; *Sharif Achmed v. Austria*, 1996 r.)²⁹. Niewątpliwie tego typu okoliczności mogą przemawiać za zastosowaniem środków tymczasowych, mających na celu niedopuszczenie do takich sytuacji.

Należy podkreślić, że orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu „bezpośrednio określają odpowiedzialność państwa wobec jednostki”³⁰. Uściślając, w wyroku ETPC znajduje się informacja, zawierająca: a) nazwisko i imiona prezesa i innych sędziów wchodzących w skład danej Izby oraz imię i nazwisko kanclerza lub zastępcy kanclerza; b) datę przyjęcia i ogłoszenia wyroku; c) wskazanie stron; d) nazwiska przedstawicieli, adwokatów lub doradców stron; e) opis przyjętego trybu postępowania; f) okoliczności faktyczne sprawy; g) streszczenie wszystkich argumentów stron; h) uzasadnienie rozstrzygnięcia; i) sentencję wyroku; j) decyzję w sprawie kosztów, jeżeli została podjęta; k) liczbę sędziów stanowiących większość; l) oświadczenie o języku oryginału wyroku, gdy zachodzi taka potrzeba (art. 74 reg. ETPC). Sędziemu ETPC przysługuje prawo przedstawienia własnego odrębnego zdania (*votum separatum*). Wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu są powszechnie dostępne (art. 76 ust. 1 reg. ETPC)³¹.

Na podstawie art. 5 ust. 5 KE każdy pozbawiony wolności przez bezprawne zatrzymanie lub aresztowanie może wystąpić o odszkodowanie, zarówno za doznane szkody moralne (*lucrum cessans*), jak i materialne (*damnum emergens*). W pierwszej kolejności dąży się do restytucji stanu poprzedniego. Jednak zgodnie z art. 41 KE, gdy ETPC stwierdzi, że nastąpiło naruszenie postanowień KE lub Protokołów Dodatkowych oraz jeżeli prawo krajowe państwa-strony pozwala tylko na częściowe usunięcie danego naruszenia, Trybunał strasburski orzeka w uzasadnionych wypadkach o przyznaniu pokrzywdzonemu słusznego zadośćuczynienia. Termin „słuszne zadośćuczynienie” (*just satisfaction*) w pewnych okolicznościach może być jednak nieadekwatne, np. w obliczu utraty życia. Wówczas bez wątpienia żadne nawet najwyższe odszkodowanie, ani zadośćuczynienie nie jest w stanie tego przywrócić, ani zrehabilitować.

W polskim kodeksie postępowania karnego (dalej: *kpk*) odszkodowanie za niesłuszne skazanie, tymczasowe aresztowanie lub zatrzymanie zostało uregulowane w art. 552–558³². Pełni ono doniosłą rolę, gdyż nawet w postępowaniach karnych o najwyższych standardach mogą zdarzyć się uchybienia lub „pomyłki”. Nasuwa się istotne pytanie, w jaki sposób skargi indywidualne rozpatrzone

²⁹ Por. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu: *H.L.R. v. Francja*, 1997 r.

³⁰ A. Redelbach, *Natura praw człowieka. Strasburskie standardy ich ochrony*, Toruń 2001, s. 108.

³¹ W sprawie ostateczności wyroków ETPC: por. art. 44 ust. 2 Konwencji Europejskiej.

³² Ustawa z 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2009 r. Nr 68, poz. 585 z późn. zm.).

przez Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu wpływają na krajowe porządki prawne.

W celu udzielenia odpowiedzi przytoczony zostanie przykład: w Polsce do II połowy lat 90. XX w. przed wniesieniem aktu oskarżenia decyzję o środkach zapobiegawczych podejmował prokurator. Niestety, ówczasie stosunkowo często wykorzystywano tymczasowe aresztowanie w celu odgórnego pozbywania się opozycji oraz innych „jednostek niewygodnych” dla rządzących lub innych wpływowych osób. Zmiany w tym względzie w prawie polskim „wymusiła”, m.in. pozytywnie rozpatrzona przez ETPC skarga Howiecki przeciwko Polsce. Wyrok w tej sprawie z korzyścią dla obywatela polskiego, Trybunał strasburski wydał w 2001 r. W efekcie polski prawodawca rozpoczął reformę w celu dostosowania prawa Rzeczypospolitej Polskiej do międzynarodowych standardów ochrony praw człowieka.

Obecnie w naszym kraju o tymczasowym aresztowaniu decyduje niezależny, niezawisły i bezstronny sąd. Co istotne, w postanowieniu o zastosowaniu tymczasowego aresztowania określa się jego moment początkowy i końcowy. Według aktualnie obowiązujących przepisów kodeksu postępowania karnego, okres tymczasowego aresztowania liczy się od dnia zatrzymania³³. Jeżeli wystarczający jest inny środek zapobiegawczy (np. poręczenie majątkowe, dozór Policji, zakaz opuszczania kraju w połączeniu z zatrzymaniem dokumentu uprawniającego do przekroczenia granicy³⁴), tymczasowego aresztowania nie powinno się stosować³⁵. Należy też podkreślić, że przyznania się do winy nie można wymuszać przemocą fizyczną ani/i psychiczną (m.in. Saunders v. Wielka Brytania, 1996 r.; Serves v. Francja, 2000 r.).

Co więcej, Trybunał strasburski wskazał, że przewlekłości postępowania³⁶ władze krajowe nie mogą tłumaczyć m.in. brakami personalnymi, niedogodnymi warunkami finansowymi lub organizacyjnymi (np. Garcia v. Portugalia, 1989 r.; Howiecki v. Polska, 2001 r.; Pretto i inni v. Włochy, 1983 r.), chorobą sędziego (np. Howiecki v. Polska, 2001 r.), czy niemożnością zdyscyplinowania biegłych (np. D.N. v. Szwajcaria, 2001 r.; Howiecki v. Polska, 2001 r.; Sitarek v. Polska, 2003 r.). Niemniej niekiedy to sami skarżący swoimi działaniami mogą dopro-

³³ Szerzej o aktualnie obowiązującej w Polsce regulacji tymczasowego aresztowania: art. 250–265 kpk.

³⁴ Szerzej o środkach zapobiegawczych w polskim kodeksie postępowania karnego: art. 249–277.

³⁵ Zob. D. Dudek, *Konstytucyjna wolność człowieka a tymczasowe aresztowanie*, Lublin 1999. Por. C. Macken, *Preventive Detention and the Right to Personal Liberty and Security under Article 5 ECHR*, „International Journal of Human Rights” 2006, Vol. 10, No. 3; M. Macovei, *The Right to Liberty and Security of the Person: a Guide to the Implementation of Article 5 of the European Convention on Human Rights*, [w:] Council of Europe, *Human Rights Handbooks*, Strasbourg 2002, No. 5.

³⁶ Zob. N. Mole, C. Harby, *The Right to a Fair Trial: a Guide to the Implementation of Article 6 of the European Convention on Human Rights*, [w:] Council of Europe, *Human Rights Handbooks*, Strasbourg 2006, No. 3; M. Pellonpää, *Article 6 of the European Convention on Human Rights and EU law*, [w:] *Trente ans de droit européen des droits de l'homme: études à la mémoire de Wolfgang Strasser*, red. H. Hartig, Bruxelles 2007.

wadzić do opóźnień w postępowaniu nie tylko przed sądami polskimi, ale i przed ETPC. Jak na ironię, to Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu na skutek „zalewu” spraw, coraz częściej doświadcza przewlekłości postępowania, np. w październiku 1998 r. do ETPC wpłynęło 5 tysięcy spraw, a w czerwcu następnego roku już 10 tysięcy³⁷. Ów fakt sprawia, że zamiast 1,5 roku, tak jak to było w latach 90.– na początku XXI w. rozpatrywanie spraw w Trybunale strasburskim trwa nierzadko 7–8 lat³⁸.

Należy jednak zaznaczyć, że sprawy wymagające podjęcia niezwłocznych działań, Europejski Trybunał Praw Człowieka rozpatruje w pierwszej kolejności. Określa się je mianem *urgent cases*. Wśród nich znalazły się, m.in. sprawy uchodźców, którzy uciekli z krajów ojczystych przed wojną, terrorem, czystkami na tle narodowościowym, etnicznym lub religijnym, ponadto postępowania o odszkodowania za zarażenie wirusem HIV wskutek przeprowadzonej transfuzji krwi. Tego typu sprawy są rozpatrywane przez ETPC w trybie przyspieszonym. Gwoli przypomnienia – po instrumenty europejskiego systemu ochrony praw człowieka sięgać można dopiero po wyczerpaniu krajowej drogi odwoławczej.

Stworzenie europejskiego systemu ochrony praw człowieka niewątpliwie nie było łatwym zadaniem. Obecnie, gdy próby dochodzenia swoich praw na gruncie krajowym nie przynoszą oczekiwanego rezultatu, jednostki mogą odwołać się do organów międzynarodowej ochrony praw człowieka. Oczywiście te regulacje i mechanizmy nie są całkowicie wolne od wad, tak samo jak skarżący, którzy w niejednym wypadku sami na siebie ściągają negatywne konsekwencje w sferze praw i wolności. Niemniej międzynarodowe organy ochrony i kontroli praw człowieka odgrywają doniosłą rolę, pozwalając na przykład na forum międzynarodowym nagłaśniać lub obnażać nieprawidłowości zachodzące w tej jakże delikatnej materii.

Europejski system ochrony praw człowieka oscyluje wokół KE i ETPC. Europejski Trybunał Praw Człowieka nierzadko nie nadąza z rozpoznawaniem na bieżąco napływających spraw, których jest coraz więcej. Niektórzy podnoszą więc, aby w ramach Unii Europejskiej stworzyć odrębny trybunał praw człowieka. Wypada się jednak zastanowić, czy rozdrabnianie lub tworzenie nadmiernej liczby organów, przyczyni się do uporządkowania tej sytuacji, czy może jeszcze bardziej ją pogłębi? Z kolei, jeżeli funkcjonuje, i to już od wielu lat, Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu, czyż nie lepiej byłoby podjąć działania w celu jego usprawnienia? Pytań w tym zakresie wyłania się więcej. Dopóki jednak europejski system ochrony praw człowieka będzie funkcjonował w dotychczasowej postaci, dopóty trzeba zważać, aby nie był on statyczny ale dynamiczny. Nie ulega bowiem wątpliwości, że aby KE i ETPC mogły dalej skutecznie spełniać swoje funkcje, muszą rozsądnie i niearbitralnie wychodzić naprzeciw wyzwaniom nie tylko teraźniejszości, ale i przyszłości.

³⁷ A. Redelbach, *Sądy a ochrona praw człowieka...*, s. 353.

³⁸ M. A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej*, Warszawa 1992, s. 50.

Przywoływane wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu

- Affaire D. C. Royaume-Uni v. Wielka Brytania, 1997 r.
- Akkoc v. Turcja, 2000 r.
- Aksoy v. Turcja, 1999 r.
- Benham v. Wielka Brytania, 1996 r.
- Berliński v. Polska, 2001 r.
- Brincat v. Włochy, 1992 r.
- Buscemi v. Włochy, 1999 r.
- D.G. v. Irlandia, 2002 r.
- Erkaló v. Holandia, 1998 r.
- Fey v. Austria, 1993 r.
- Garcia v. Portugalia, 1989 r.
- H.L.R. v. Francja, 1997 r.
- Iłowiecki v. Polska, 2001 r.
- Incal v. Turcja, 1998 r.
- Jabari v. Turcja, 2000 r.
- Kampanis v. Grecja, 1995 r.
- K.-F. v. Niemcy, 1997 r.
- N. v. Szwajcaria, 2001 r.
- Niedbała v. Polska, 2000 r.
- Nikolova v. Bułgaria, 1999 r.
- Nowicka v. Polska, 2002 r.
- Pretto i inni v. Włochy, 1983 r.
- Saunders v. Wielka Brytania, 1996 r.
- S.C.C. v. Szwecja, 2000 r.
- Serves v. Francja, 2000 r.
- Sharif Achmed v. Austria, 1996 r.
- Sitarek v. Polska, 2003 r.
- Syrkin v. Rosja, 1999 r.
- Thomann v. Szwajcaria, 1996 r.
- Tsirlis, Kouloumpas i Georgiadis v. Grecja, 1996 r.
- Vodenicarov v. Słowacja, 2000 r.

Bibliografia

- Dudek D., *Konstytucyjna wolność człowieka a tymczasowe aresztowanie*, Lublin 1999.
- Karta Praw Podstawowych (Fundamentalnych) Unii Europejskiej (*Charter of Fundamental Rights of the European Union*), przyjęta w Nicei w 2000 r.
- Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483).
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (*Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*), Europejska Konwencja praw Człowieka (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

- Kowalska S., *Wykonywanie wolnych zawodów w Unii Europejskiej na przykładzie zawodu adwokata*, [w:] *Studia pedagogiczno-artystyczne*, red. M. Walczak, t. 4, Poznań–Kalisz 2004.
- Kowalska S., *Prawa człowieka a terror i terroryzm*, Kalisz 2008.
- Kowalska S., *Wolność słowa w kontekście dziennikarzy i polityków*, [w:] *Za kulisami spektaklu. Medialne wizerunki polityki*, red. M. Sokołowski, Toruń 2009.
- Macken C., *Preventive Detention and the Right to Personal Liberty and Security under Article 5 ECHR*, „International Journal of Human Rights” 2006, Vol. 10, No. 3.
- Macovei M., *The Right to Liberty and Security of the Person: a Guide to the Implementation of Article 5 of the European Convention on Human Rights*, [w:] Council of Europe, *Human Rights Handbooks*, Strasbourg 2002, No 5.
- Marek A., *Prawo karne*, Warszawa 2001.
- Mataga Z., *Effectiveness of Domestic Remedies under the European Convention on Human Rights (Article 13)*, Budapest 2002.
- Mik C., *Koncepcja normatywna europejskiego prawa praw człowieka*, Toruń 1994.
- Mole N., Harby C., *The Right to a Fair Trial: a Guide to the Implementation of Article 6 of the European Convention on Human Rights*, [w:] Council of Europe, *Human Rights Handbooks*, Strasbourg 2006, No 3.
- Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej*, Warszawa 1992.
- Ochendowski E., *Prawo administracyjne – część ogólna*, Toruń 2000.
- Pellonpää M., *Article 6 of the European Convention on Human Rights and EU law*, [w:] *Trente ans de droit européen des droits de l'homme: études à la mémoire de Wolfgang Strasser*, red. H. Hartig, Bruxelles 2007.
- Protokół I do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, podpisany 20 marca 1952 r. w Paryżu (Dz.U. z 1995 r. Nr 36, poz. 175).
- Protokół IV do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, podpisany 16 września 1963 r. w Strasburgu (Dz.U. z 1995 r. Nr 36, poz. 175).
- Protokół VI do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, podpisany 28 kwietnia 1983 r. w Strasburgu (Dz.U. z 2000 r. Nr 48, poz. 549).
- Protokół VII do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, podpisany 22 listopada 1984 r. w Strasburgu (Dz.U. z 2003 r. Nr 42, poz. 364).
- Radwański Z., *Prawo cywilne*, Warszawa 1999.
- Redelbach A., *Sądy a ochrona praw człowieka*, Toruń 1999.
- Redelbach A., *Prawa naturalne. Prawa człowieka. Wymiar sprawiedliwości. Polacy wobec Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Toruń 2000.
- Redelbach A., *Natura praw człowieka. Strasburskie standardy ich ochrony*, Toruń 2001.
- Regulamin Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu.
- Ustawa z 26 maja 1982 r. Prawo o adwokaturze (Dz.U. z 2009 r. Nr 37, poz. 286 z późn. zm.).
- Ustawa z 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2009 r. Nr 68, poz. 585 z późn. zm.).
- Ustawa z 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. z 2009 r. Nr 26, poz. 156 z późn. zm.).
- Zalecenie Komitetu Ministrów RE z 12 maja 2004 r. w sprawie ulepszenia krajowych środków prawnych (odwoławczych) [Rec (2004)].